

פרק יא עוד על צנזורה

בפרק זה נעסוק עוד בעניני צנזורה. ונעמוד נדהמים מול עומק החדירה, ועומק העקירה, של תיקוני הצנזור למיניהם: הן מבחוץ והן מבפנים. נשטח לפני הקוראים עוד דוגמאות קטנות וגדולות של קלקולי צנזור ששרדו בדפוס וילנא.

הפקר בית דין היה הפקר

הנוסח הזה מופיע במסכת יבמות (פט:) ובגיטין (לו:) וכן בעשרות מקומות ברש"י בתוספות ובספרי שו"ת למיניהם. הלשון נראה משונה קצת: מה פירוש 'היה הפקר', וכי היום איננו הפקר? עיון קל בדפוס ונציה יראה מיד כי המלה 'היה' היא כמובן הוספה של הצנזורה, כדי להדגיש שהיום אין כח ביד בית דין של ישראל להפקיע ממון מיד בעליו, בצורה יותר בולטת מודגש ה'תיקון' בפירוש רד"ק ליהושע יט נא: "ורז"ל סמכו בזה הפסוק להפקר בית דין שהיו בא"י הפקר".

לכל ההגהות מסוג זה יש מכנה משותף: הן אינן קיימות בדפוס באזל, אלא הוא חידוש מיוחד של מהדורת ראם שהיתה תחת מגפו של הצנזור הרוסי. לצנזורי רוסיה היו גחמות משלהם, ואחד הדברים שהקפידו עליהם במיוחד היתה ההבהרה שהשליט היחיד הוא הצאר הרוסי

יר"ה, וחייהם וממונם של היהודים נמצאים אך ורק בידו. לכן הם לא הרשו להדפיס במשך שנים את שולחן ערוך חלק חושן משפט, כי הרי 'דינא דמלכותא דינא' והשולחן ערוך אינו עוסק אלא בענינים הנוגעים הלכה למעשה בדיני ממונות, לאיזה צורך יש איפוא להדפיס את חלק חושן משפט בעוד שהחוק הרוסי הוא זה שקובע? מסיבות דומות הם הכריחו את המדפיסים להדפיס בסידורים בתפילת אבינו מלכנו 'אין לנו מלך **בְּשָׁמַיִם** אלא אתה', לאמור: אבל בארץ יש את הצאר הרוסי - עפרא לפומייהו [לפחות את השמים השאיר הצאר הרוסי ברוב חסדו למלכותא דרקייעא].

אחד הרעיונות האופייניים של הצנזורה הרוסית היה השימוש במילה 'היה' כדי להפוך ללא רלוונטיים אותם דינים שלא מצאו חן בעיניהם. והדין 'הפקר בית דין הפקר' - מאוד לא מצא חן בעיניהם: וכי בית דין יכול להכריז כי כספם של היהודים הפקר הוא?! חלילה וחס! הוא שייך כולו לצאר הרוסי זולת הפרוטות שהוא מותיר ליהודים כדי שלא ימותו ברעב ולא יוכלו לייצר יותר. לכן הם הדגישו וכתבו 'היה הפקר'.

הגהות כגון אלו אופייניות דווקא לדפוס וילנא של האלמנה והאחים ראם. בדפוס למברג למשל הן אינן קיימות, למרות שגם למברג היא לבוב היתה תחת שלטון הצאר הרוסי. מדפיסי וילנא פחדו במיוחד מן הצנזור וחששו כל הזמן שמא הוא יסגור להם את בית הדפוס, וכנראה לכן הם הגזימו ב'תיקונים' מעין אלו, או שמא נאמר שבאמת עינו של הצנזור הרוסי היתה פקוחה שם יותר, באשר היה זה בית דפוס גדול ומפורסם. רק הירושלמי במסכת שקלים (דף ג.) ניצל מחרב הצנזורה על אף שהודפס בתוך תלמוד בבלי, וכתוב שם 'הפקר בית דין הפקר' כראוי. כנראה שהצנזור הרוסי לא למד דף היומי ירושלמי. כמו כן לא שלטה הצנזורה ברש"י בכמה מקומות שכנראה לא השגיחה בהם העין (פסחים ז. ד"ה אפילו בחיטי, ראש השנה כב: ד"ה מאתים, מועד קטן טז. ד"ה יחרם, ב"מ כז: ד"ה בממונא, ועוד).

מעניין לציין שבמסכתות יבמות וגיטין 'הוגהו' כל דיבורי הרש"י והתוספות, הרי"ף, הרא"ש ואפילו המהרש"א. אבל במסכתות אחרות לא הקפידו לעיתים על דיבורי רש"י כפי שציננתי, וכן בתוספות (ב"מ יט. ד"ה אי סימנין, סנהדרין ה. ד"ה דהכא). נראה שבמסכתות יבמות וגיטין שם נמצא הדין בגמרא - הקפידו כבר גם על כל החומר המודפס, מה שאין כן בשאר מסכתות. אבל גם בתוספות בקידושין (עד. ד"ה שודא) ובערכין (לב. ד"ה התקין) ובפירוש הר"ן לנדרים (מד: ד"ה ופרכי) 'תוקן' הביטוי 'היה הפקר'. יתכן איפוא שיש לתלות זאת בסדר ההדפסה: המסכתות האלו הודפסו לאחר מסכתות יבמות וגיטין, ואז כבר היה המדפיס או הצנזור ער לענין.

לא רק התלמוד הבבלי נפגע מידו הקשה של הצנזור הרוסי, אלא ספרים רבים שהודפסו בוילנא. אפשר אולי לומר אפילו כי כל ספר שמופיע בו הביטוי 'היה הפקר' ומחברו איננו מן הדורות האחרונים ממש - הרי זה סימן שהודפס בוילנא. כך שו"ת הרא"ש (כלל לה סימן א) שם מופיע הביטוי 'היה הפקר', המהדורה הנפוצה שלו היא צילום של דפוס וילנא תרמ"א, וכך בשו"ת הריב"ש (סוף סימן קעא, סימן שצט, וסוף סימן תצט) שהמהדורה הנפוצה שלו היא מהדורת

וילנא תרל"ט. יש לציין בצער שבמהדורות המפוארות של שו"ת הרא"ש והריב"ש שיצאו על ידי מכון ירושלים - לא השכילו העורכים לתקן את הענין [למרות שבהקדמה לשו"ת הרא"ש הם עומדים על כך שמהדורת וילנא נפגעה רבות על ידי צנזורה], והביטוי 'היה הפקר' ממשיך להתנוסס שם אפילו בלי הערה המציינת שביטוי זה הוא הוספת הצנזורה. כך גם בספר פני יהושע למסכת גיטין (לו. ד"ה תוספות ד"ה מי) שנדפס בוילנא תרנ"ח ותרס"ה, וגם כאן נשאר השיבוש במהדורה החדשה של אור החכמה, למרות שגם הם ידעו לציין בהקדמה שהספר שובש נוראות על ידי הצנזורה והם מציינים כמה וכמה מקומות שנשמטו בהם קטעים ועמודים שלמים שתוקנו על ידם.

יש ללמד זכות על כך כי הביטוי 'היה הפקר' נשתרש כל כך בספרי אחרונים עד כדי שלא שמו לב שהוא ביטוי מצונזר, ולפיכך ראוי לציין שבמהדורת התלמוד של 'עוז והדר' תיקנו את הקלקול הזה והדפיסו 'הפקר בית דין הפקר' בלי חיבת 'היה'.

אבידת כותים היתה מותרת

"אבידת כותים היתה מותרת" כך היא פתיחת דברי הטור בחושן משפט סימן רס"ו, מהדורת וורשא. כמובן שהנוסח המקורי הוא 'אבידת גוי מותרת'. ברוב המהדורות הישנות יותר הודפס 'אבידת עובדי ע"ז מותרת' והנוסח המצוי הוא זה של מהדורת ורשה שהפכו את הגוי לכותי וגם הוסיפו 'היתה'.

כמו כן מושמט במהדורה זו של ורשה קטע שלם של ה'בית יוסף' הכותב בזה הלשון: ומילתא דפשיטא שכל הגוים שוים בזה בין עובדי עבודה זרה בין שאינם עובדים, דהא לאו אחיך נינהו, ורבינו שכתב 'עובדי עבודה זרה' - לאו דוקא. ואיפשר דמשום דבארץ אדום היו המינים מבאישים ריחם של ישראל בעיני המלכים מדין זה וכיוצא בו, וחכמי ישראל היו משיבים דלא נאמרו דברים הללו אלא בגוים שבזמן חכמי התלמוד שהיו עובדי הצלמים ולא היו מודים בבורא עולם, ולהם קראו עובדי עבודה זרה, אבל גוים שבזמן הזה שמודים בבורא עולם אינם בכלל עובדי עבודה זרה לענין דין זה וכיוצא בו. ועוד יש לומר דנקט האי לישנא לכלול ישראל שהוא עובד עבודה זרה שאבידתו מותרת כמו של גוי. [הקטע הנ"ל הוחזר למקומו במהדורת הטור השלם].

המדהים הוא שלפני ה'בית יוסף' עצמו עמד כבר טור מצונזר, והוא מפלפל בכוונת הטור מדוע כתב 'עובדי עבודה זרה'. ואכן, צנזורה זו היתה 'צנזורה פנימית' שהונהגה הרבה לפני הפעלת הצנזורה בשנת שי"ד. כבר במהדורת הטור של קושטא רנ"ד, ואף לפני במהדורת שונצינו ר"נ [שהיא היתה כנראה מהדורת הטור שעמדה לפני ה'בית יוסף'], אנו מוצאים את הנוסח 'אבידת עובדי ע"ז מותרת'. רק במהדורת פייבי די סאקו (רל"ה) הנוסח הוא 'אבידת גוי מותרת'. והב"ח אכן מתמצת את הדברים במילה אחת: 'אבידת גוי מותרת, כן צריך לומר'. ההסבר פשוט: ה'בית יוסף' נולד בשנת רמ"ח ונפטר בשנת של"ה - לא זמן רב לאחר התחלת הצנזורה, אם היתה לפניו מהדורת ש"ס מודפסת - היתה זו מהדורת ונציה שעדיין לא סבלה כלל מיד הצנזור, הרעיון

שמדפיסים^{לחצו כאן} ישלחו יד בספרים וישנו את דברי המחבר מחמת הפחד - לא היה עדיין מפורסם כלל וכלל [למרות שלמעשה עשו זאת במקרים בודדים כמו מקרה דנן]. לכן, אם היה כתוב 'עובדי עבודה זרה' - ההשערה המסתברת היתה שאלו הם דברי המחבר עצמו, שהרי בשאר מקומות לא הפכו את הגוי ל'עובד עבודה זרה'. אבל הב"ח שנולד בשנת שכ"א ונפטר בשנת ת' - היה מודע כבר היטב לתיקוני הצנזורה.

^{לחצו כאן}

ואפילו גר היה יכול לברך

במשנה ברורה סימן מו סעיף ד, נוסח ה'שלחן ערוך' הוא כך: "צריך לברך בכל יום שלא עשני עובד כוכבים, שלא עשני עבד, שלא עשני אשה. הגה: ואפי' גר (כותים) היה יכול לברך כך (ד"ע), אבל לא יאמר שלא עשני עכו"ם, שהרי היה עכו"ם מתחלה (אבודרהם)". מובן מאליו ש'עובד כוכבים' וכן 'כותים' הן הוספות צנזורה, אך הבה נתבונן בדברי הרמ"א שפירושם נראה כך: גם גר היה יכול לברך שלא עשני עכו"ם [דברי עצמו] אבל לא יאמר שלא עשני עכו"ם כי ה'כן עשאו עכו"ם [אבודרהם].

דברי הרמ"א נראים מוזרים מאוד. הוא פותח בכך שגר היה יכול לברך 'שלא עשני גוי', ומסיים בדעת האבודרהם שלא יאמר כן. הלשון 'היה' נראה כאומר 'הייתי סבור כך, אלא שאני מבטל את דעתי מפני דעת האבודרהם', אבל כלום נוהג הרמ"א לספר בהגהותיו את השקלא וטריא ההלכתית שלו?

ובכן: התוספת 'היה יכול לברך' היא כמובן מעשי ידי הצנזורה הרוסית להתפאב, במהדורות הצילום הנפוצות של הש"ע הנוסח דווקא מתוקן 'ואפילו גר יכול לברך'. הנוסחא המשובשת נמצאת בדפוס המשנה ברורה שסבל קשות מידי הצנזורה [הצנזור של ה'חפץ חיים' היה המשכיל יהושע שטיינברג, והוא דאג למרר לו את החיים. חמתו היתה בוערת כשהחפץ חיים היה אומר 'גויים' ומוסיף 'להבדיל'. שטיינברג היה רושף: 'כולנו בני אדם', והחפץ חיים היה עונה בניחותא: מקרא מפורש הוא 'ואבדיל אתכם מן העמים']. אלא שלעיקר קושייתנו עדיין לא העלינו ארוכה, ואף הגדלנו אותה: נמצא שהרמ"א פותח ב'יכול לברך' ומסיים ב'לא יאמר' - הא כיצד?

התשובה לכל זה היא אולי הדוגמא המדהימה ביותר למה שצנזורה מסוגלת לעולל: כשהדפיס רבי יוסף קארו את חיבורו בדפוס ראשון - כתב בו 'צריך לברך בכל יום שלא עשני גוי', כפי שנהוג אצלנו. ברם כבר במהדורה שעמדה לפני הרמ"א - שונה הנוסח ל'שעשני יהודי'! לפני הרמ"א כבר עמד נוסח מצונזר! [הצנזורה בשו"ע התחילה ממש סמוך לדפוס ראשון שלו, בעוד שבדפוס פרנץ (ונציה שכ"ה) היה כתוב 'שלא עשני גוי', הרי שבדפוס די קבאלי (ונציה שכ"ז) היה כתוב 'שעשני יהודי'].

כעת מחוורים הדברים כשמלה: במהדורת הש"ע שעמדה לפני הרמ"א היה כתוב 'שעשני יהודי' ועל זה כתב הרמ"א שגם לגר מותר לברך 'שעשני יהודי' אלא שלא יברך 'שלא עשני גוי'.

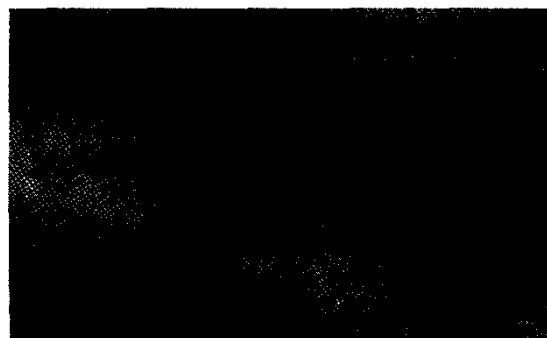
משום שהוא נולד גוי, אין שום סתירה בין הדברים [בדפוס קראקא של"ח¹ אפשר לראות את המצב המקורי].

ברם שינוי צנזורה זה תוקן כבר במהדורות קודמות של הש"ע, בעוד שדברי הרמ"א הושארו כמו שהם משום שהמדפיסים לא שמו לב לכך שדברי הרמ"א כרוכים וקשורים דווקא בנוסח המצונזר.

אפשר לראות לפי דברי האחרונים, איזה נוסח של שולחן ערוך עמד לפנייהם: הב"ח (שם) כותב שאין הגר יכול לברך 'שעשני יהודי' כי יהדותו נובעת מבחירתו ולא ה' ברא אותו כך. והוא מסיים "ודלא כהגהת שולחן ערוך שכתב שהגר יכול לברך שעשני יהודי - דליתא". המעיין בשולחן ערוך אינו מבין למה ירמזון דברי הב"ח, הלא הרמ"א אינו כותב בשום מקום שהגר יכול לברך 'שעשני יהודי'? ואכן רבי חיים בנבנשת ב'שיירי כנסת הגדולה' (על הב"י, סק"ה) תמה על הב"ח: "ולא ראיתי כן בהגהות ש"ע שלפנינו", אך לפני הב"ח עמדה מהדורה שבה היה כתוב בדברי השולחן ערוך עצמם 'שעשני יהודי', ועליהם נסובו דברי הרמ"א "ואפילו גר יכול לברך כך". ואילו המגן אברהם, הגר"א והמשנה ברורה מפרשים את דברי הרמ"א שכוונתו היתה שהגר יאמר 'שעשני גר', ונראה שלפניהם היתה כבר מהדורה שבה תוקנו דברי הש"ע, ועל כן הוצרכו לפרש את דברי הרמ"א שהיו נראים סתומים. כך גם ב'מאמר מרדכי' לרבי מרדכי כרמי (הודפס לראשונה בליוורנו תקמ"ד) שמתייגע טובא בדברי הרמ"א האלו, ולבסוף מגיע למסקנה שכנראה הנוסח מצונזר, וגם זאת - בהיסוס מה [מה שתמוה הוא שהמג"א עצמו מתייחס קודם לכן (סעיף קטן ט) לנוסח 'שעשני יהודי' וקובע שהוא תיקון המדפיסים, והרי שנוסח זה היה ידוע לו. מדוע איפוא הוא מפרש את דברי הרמ"א 'שעשני גר'? וצריך עיון].

ה'פרי מגדים' (משבצות זהב סק"ד) עומד על קושיית הט"ז מדוע באמת שלא לברך 'שעשני ישראל' והוא עונה שאכן מצא נוסחא כזו במנחות דף מ"ג: ובטור. ואכן המעיין במסכת מנחות

ג. איך לומר לכוך לכל וסחלתי עינותי לכתוב:
ד. ערך לכוך לכל וסחלתי עינותי. (ואפילו גר יכול
לכוך לכוך לכל וסחלתי עינותי גר. סחלתי עינותי)
סחלתי עינותי - וסחלתי עינותי. וסחלתי עינותי.
סחלתי עינותי - וסחלתי עינותי.
סחלתי עינותי - וסחלתי עינותי.
סחלתי עינותי - וסחלתי עינותי.

מהדורת קראקא של"ח, הדפוס הראשון עם הגהות הרמ"א.
הנוסח: 'שעשני יהודי', ועל זה מוסבת הגהת הרמ"א

שו"ע מהדורת ונציה שכ"ה. הנוסח אינו
מצונזר: 'שלא עשאני גוי'.

1 זו המהדורה שהודפסה על ידי בן הרמ"א לאחר פטירתו. היא כמעט הדפוס הראשון, אלא שקדמו לה הגהות הרמ"א על שו"ע אורח חיים שהודפסו בחיי הרמ"א בשנת ש"ל, וכן הגהות על חלק משו"ע יו"ד שהודפסו בסוף ספרו של הרמ"א, תורת חטאת, גם הם בשנת ש"ל [תודתי נתונה להרב שמואל יוסוביץ שהעמידני על פרטים אלו].

בדפוס וילנא ימצא שכתוב שם 'שעשאני ישראל', אבל נוסחא זו הורתה ולידתה שלא בקדושה - בדפוס באזל הידוע לשמצה. ואילו בדפוס ונציה הנוסח הוא כמובן 'שלא עשני גוי'. כנ"ל לגבי הטור: בכל המהדורות הישנות כתוב 'שלא עשני גוי'. לפני הפרי מגדים עמדה כנראה מהדורה מצונזרת שבה הודפס 'שעשני ישראל'.

היו מורידין

אותו רעיון של 'היו' נמצא בברייתא ששנה רבי אבהו במסכת עבודה זרה (כו): "הגוים ורועי בהמה דקה - לא מעלין ולא מורידין, אבל המינין והמסורות והמשומדים - היו מורידין ולא מעלין". בדפוסים שלנו הנוסח הוא: "העובדי כוכבים ורועי בהמה דקה - לא מעלין ולא מורידין, אבל המינין והמסורות והמומרים - היו מורידין ולא מעלין". כלומר: פעם היו, אבל היום לא. גם תיקון זה הונצח לדראון בדפוס וילנא - ולא כן במהדורת למברג².

כעת נתבונן בנוסח של העיקר השביעי מי"ג עיקרים: "אני מאמין באמונה שלמה שנובאת משה רבנו עליו השלום היתה אמתית. ושהוא היה אב לנביאים, לקודמים לפניו ולבאים אחריו". מאי משמע 'היתה אמתית'? וכי היום אינה אמתית חלילה?! מה זה 'היה אב לנביאים', וכי נשתנה משהו בענין זה? זה מריח צנזורה. ובפרט שבכתב יד של נוסח ה'אני מאמין' מן המאה הט"ו, שהובא לידיעתי על ידי הרב משה בלוי הי"ו, הנוסח הוא "אני מאמין באמונה שלמה שנובאת משה רבנו עליו השלום היא נבואה אמתית ואין נביא גדול בכל הנביאים כמוהו, כי הוא רבן ואדון הנביאים". גם בפירוש המשניות להרמב"ם (סנהדרין פרק י, העיקר השביעי) שהוא מקורם של כל נוסחי ה'אני מאמין' כתוב "שנאמין שהוא אביהן של כל הנביאים שקדמו לפניו והבאים אחריו", ובנוסח הקצר של אני מאמין שמצוי בסידורים כמנהג עדות המזרח, הנוסח הוא "ונבואת משה רבינו עליו השלום אמת, ושהוא אדון לכל הנביאים" [ישנם עוד נוסחים שונים, וכולם בלשון הווה].

אמנם במקרה דנן ודאי אין זו הצנזורה: בסידור שהודפס בפראג כבר בשנת רצ"ו, קיים הנוסח 'היה אמתית', וגם בכתבי יד אפילו קדומים יותר ישנם נוסחים כמו 'היה אמתות' (?) וכדומה. כנראה שזה סתם סגנון מוזר, או שנאמר שהיתה זו צנזורה עצמית שקדמה בשנים רבות לשיטת 'היה' של הצנזורה הרוסית.

כמו כן יש לציין את דברי רש"י בסוכה (כט. ד"ה אלהיה) "כגון סמאל שהיה שר של עשו". הנוסח בדפוס ונציה הוא "סמאל שהוא שר של עשו", אך דווקא כאן השינוי קרה כבר בדפוס

2 היו דפוסים שו"ע ש'הגיהו' בלשון הרמ"א (חו"מ תכה, ד) "הבא על העובדת כוכבים בפרהסיא לעיני עשרה ישראלים, קנאין היו פוגעים בו", וכן הלשון בלוח הדינים אשר בהגהות מרדכי ליבמות (סי' רכז). אלא שבצילום השכיח כיום של דפוס למברג לא 'הוגהה' הגהה זו.

באזל. מעניין סתם להבין: אם סמאל היה דבר נמאס גם בעיני הצנזור - מדוע הסכים לשייך לו בעבר את עשו?

בזמן הבית

ברש"י על שמואל (א כו יט) כתוב: היוצא מא"י לחוץ לארץ **בזה"ב** - כאילו עובד ע"ג. ראשי התיבות 'בזה"ב' פירושן 'בזמן הבית'. נראה שרש"י סבור כי לאחר שחרב בית המקדש אין היוצא לחוץ לארץ חשוב כעובד עבודה זרה. אך כמובן זהו עוד 'פטנט' מבית מדרשה של הצנזורה הרוסית, דומה ל'היה' שעסקנו בו לעיל: מוסיפים 'בזמן הבית' ופוטרים את הענין כלא רלוונטי לזמננו. במהדורת ונציה רפ"ה הנוסח הוא "היוצא מא"י לחוץ לארץ - כאילו עובד **עבודה זרה**". כך גם הוא הנוסח במהדורה שהודפסה מאתיים שנה אחר כך: אמשטרדם תפ"ד, שנים רבות לאחר פרוץ הצנזורה. כי כאמור: הרעיון של העברת דינים לזמן עבר - היה פטנט של הצנזורה הרוסית [או אולי של המשכילים שעבדו בשירותיה]. רק במקראות גדולות דפוס ורשה מופיע הנוסח שלנו, וכן בכל המהדורות הנפוצות היום.

כך קרה גם לדברי התוספות במסכת עבודה זרה (כו: ד"ה דלא תיחות) שם כותבים התוספות "דמורידין היינו כשידינו תקיפה **בזה"ב** אבל לא מעלין אף אין ידינו תקיפה". כוונת התוספות לדין שהזכרנו לעיל, שאת המשומדים המינין והמסורות מורידים לבור ולא מעלים - והתוספות כותבים דהיינו בזמן שידינו תקיפה, מצב זה יכול להיות עקרונית גם בזמן הזה אם תהיה יד ישראל תקיפה. אבל יד המדפיסים הוסיפה את המילים 'בזמן הבית' כדי להדגיש שבזמן הזה - כלל וכלל לא. וזה שוב אגב אחד מתיקוני דפוס וילנא, שכן בדפוס באזל לא הודפסה כלל מסכת עבודה זרה. במהדורת למברג אין כלל את ה'תיקון' הזה. עוד נשוב ונעסוק בעתיד בעמוד זה שבמסכת עבודה זרה - שנפגע קשות בדפוס וילנא.

דוגמא נוספת נמצאת בביאור הגר"א על הגהת הרמ"א בשולחן ערוך אורח חיים (תקלח סעיף ו) בהגהת הרמ"א כתוב שהעושה במועד מלאכת אחרים שאי אפשר לקנסו, כגון חייט או סופר שעושה מלאכת אחרים, משמתין ליה ומלקין אותו. על זה כתוב בביאור הגר"א [פתחתי את רוב ראשי התיבות] "רוצה לומר: או משמתין או מלקין **היו בזה"ב**, דהיינו לתלמיד חכם כמו שכתוב בריש סימן תצ"ו. ועיין ר"ן שם (פסחים נב.) שהקשה דבהרבה מקומות מצינו שהיו מנדין **בזה"ב**".

אם נעיין בדברי הר"ן בפסחים, נראה שהוא מדבר אמנם על כך שמנדין או מלקים את העובר על דינים דרבנן, אך אינו מזכיר בשום אופן שזה קשור לזמן הבית, ואינו מדבר בלשון עבר. אך כמובן שהוספות אלו אינן מהגר"א: הנוסח המקורי שנמצא במהדורות שו"ע ישנות יותר הוא: "רוצה לומר: או משמתין או מלקין דהיינו לתלמיד חכם כמו שכתוב בריש סימן תצ"ו. ועיין ר"ן שם שהקשה דבהרבה מקומות מצינו שמנדין". הצנזורה הזו היא דוגמא אופיינית לצנזורה הרוסית שלא יכלה לסבול את העובדה שמישהו יכול לפסוק על אחר שהוא חייב מלקות; אין

דביר

מלקין והורגין ומחרימין - אלא המלכות בלבד. באותם שנים כבר אסרה המלכות בכמה ארצות על היהודים להפעיל עונשים אוטונומיים, כגון חרם ונידוי. לפיכך הקפיד הצנזור על כל איזכור של עונשים ממין זה.

כאן יש דבר מעניין: מהדורת הצילום הנפוצה של שולחן ערוך אורח חיים היא זו של דפוס למברג. הנוסח שם הוא "ואם הוא עושה מלאכת אחרים שאי אפשר לקנסו, כגון חייט או סופר שעושה מלאכת אחרים, משמתין ליה ומלקין אותו" אם נעיין במהדורת הצילום הישנה של המשנה ברורה [וכן בחלק מהחדשות] נראה שהנוסח הוא: "ואם הוא עושה מלאכת אחרים שאי אפשר לקנסו, כגון חייט או סופר שעושה מלאכת אחרים, **היו משמתין** ליה ומלקין אותו". שוב אותה מגמה של הפיכת ההוה לעבר. וכן בתחילת סימן תצ"ו: נוסח השולחן ערוך הוא "בגליות שעושין שני ימים טובים מספק, כל מה שאסור בראשון אסור בשני ומנדין למי שמזלזל בו. ואם הוא צורבא דרבנן, אין מחמירין לנדותו אלא מלקין אותו". אבל הנוסח שמודפס ב'משנה ברורה' הוא כך: "בגליות שעושין שני ימים טובים מספק, כל מה שאסור בראשון אסור בשני והיו מנדין למי שמזלזל בו. ואם הוא צורבא דרבנן, **לא היו** מחמירין לנדותו אלא היו מלקין אותו. אפילו ה'באר היטב' שב'משנה ברורה' מותאם לנוסח המצונזר והוא פותח בדיבור המתחיל 'היו מלקין', בעוד שזה המודפס בשולחן ערוך פותח ב'מלקין'.

דוגמאות כהנה וכהנה לרוב נמצאות במהדורת המשנה ברורה [וכן בשו"ע הוצאת כתובים שכנראה נבנתה על דפוס וילנא, והיא משובשת בהתאם בכל המקומות המצונזרים]. דפוס למברג נקי מהדברים האלו, אבל דווקא ביאור הגר"א של דפוס למברג עבר צנזורה. מדוע? כי הוא מוילנא? לא נתברר לי בינתיים דבר לאשורו.

לא תחנם

אחת הבעיות שעמדו לפני המצדדים ב'היתר מכירה' בשביעית היתה ההלכה שאסור למכור לגוי קרקע בארץ ישראל משום 'לא תחנם'. כנגד זה הועלתה הטענה שהאיסור של 'לא תחנם' הוא רק לגויים עובדי עבודה זרה, אבל הישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה, ועל כן לא חל עליהם איסור 'לא תחנם' (עיין שו"ת משפט כהן סימן נח וסימן סג. ושו"ת יביע אומר חלק י' חלק יו"ד סימן מא). היתר זה התבסס בין השאר על דעת הב"ח.

במה דברים אמורים? בטור (חו"מ רמט) כתוב 'אסור ליתן מתנת חנם לעובד עבודת כוכבים אבל מותר ליתן לגר תושב שהרי מצוה להחיותו'. ה'בית יוסף' על אתר מעיר: 'מה שכתב רבינו אסור ליתן מתנת חנם לעובד עבודה זרה - לאו לאפוקי ישמעאלים, אלא לאפוקי גר תושב' כלומר: אל תלמד מדברי הטור שלישמעאלים מותר לתת כי אינם עובדי עבודה זרה - כי לא בא הטור אלא למעט גר תושב שמותר לתת לו מתנת חנם, כפי שהוא כותב בפירוש.

הב"ח מעיר על דברי ה'בית יוסף': ולפי דבריו קשה למה לו לרבינו לכתוב 'לעובדי עבודת גלולים' ולתת מכשול, שיבינו: למעט ישמעאלים.

משמע כי הב"ח סבור שהטור אכן בא למעט ישמעאלים, שאם לא כן - היה לו להמנע מלכתוב בצורה שתגרום ללומד להבין שישמעאלים אינם בכלל. ולכן היו פוסקים שרצו להסתמך על דברי הב"ח כדי להתיר מכירת קרקעות לישמעאלים בשנת השמיטה.

הרב דוד קאהן פירסם בקובץ 'מוריה' (נו, עמוד עד) כי דברי הב"ח עברו כאן צינזור חמור במהדורות ורשה וילנא, והוא מעתיק את דברי הב"ח מהוצאת קניגסברג: "ולפע"ד נראה דלפי שהמלכיות מקפידים אם יזכירו שם גוי בספרינו במקום שאיננו לכבוד, על כן הסירו מלת גוי וכתבו במקומו 'לעובדי ע"ז', אבל עיקר הנוסחא בספרי רבינו היא 'אסור ליתן מתנת חנם לגוי'. כפי שכתבנו לעיל: ה'בית יוסף' פירש את המילים 'עובדי עבודה זרה' כדברי הטור עצמו, ולפיכך הוצרך לומר שאין הכוונה לדייק מכאן שישמעאלים אינם בכלל. ואילו הב"ח קובע כאן, כמו שם, כי מילים אלו לא יצאו מתחת קולמוסו של הטור.

הדברים מפורשים ואין מה להסתפק כלל, צא וראה מה שעוללה הצנזורה לגאוני עולם שהסיקו מסקנות הלכתיות בדעת הב"ח - מה שלא עלתה על דעתו מעולם.

בשו"ת 'יביע אומר' שם, הוכיח גם כן מדברי התוספות (יבמות כג ד"ה ההוא) הכותבים בתחילת הדיבור ובסופו שאיסור 'לא תחנם' נאמר 'בכל אומות עובדי עבודת כוכבים', ומשמע שגויים שאינם עובדי עבודה זרה אינם בכלל האיסור, ושוב: התוספת 'עובדי עבודת כוכבים' היא כמובן צנזורה, בדברי התוספות המקוריים שבדפוס ונציה כתוב 'בכל אומות' ותו לא.

לנכרי תשיך

בספר טהרת הבית להגר"ע יוסף (ח"ב עמוד כ) הביא את שיטת הט"ז (אורח חיים תקפב ב) שכל דבר המפורש בתורה להיתר, אין כח ביד חכמים לאוסרו. וכתב הגר"ע יוסף שדעת התוספות בבבא מציעא (עד: ד"ה תשיך) כדעת הט"ז, שכן כתבו לגבי הלואה בריבית לגוי "כיון דאמר רחמנא לנכרי תשיך - לא היה להם לחכמים לאסור". אבל בתוספות הרא"ש למסכת סנהדרין (יט. ד"ה ומלכי ישראל) חילק בין מקום שהתורה ציוותה במפורש לעשות - שאז אין כח ביד חכמים לעקור ציווי התורה, ובין מקום שהתורה התירה אבל לא ציוותה במפורש - שאז יש כח ביד חכמים לאסור. וגם במסכת בבא מציעא (דף ע:; כתוב בתוספות הרא"ש (ד"ה תשיך) "כיון דאמרה תורה דמצוה לחסרם לא היה להם לחכמים לאסור". והרי שתוספות הרא"ש אינו סובר כדעת הט"ז.

מוסיף הגר"ע יוסף ומביא משו"ת 'תורת חסד' (ל או"ח סימן יא) שסבור כי מדברי התוספות בבבא מציעא מוכח שרק במקום שהתורה ציוותה לעשות - אין כח ביד חכמים לעקור הציווי, ודלא כהט"ז, אך בשו"ת מהר"ץ חיות (סימן יט) הבין גם הוא כי מדברי התוספות מוכח דווקא כשיטת הט"ז ולא נגדו.

ומה נורא להווכח שבדפוס ונציה כתוב בתוספות בדיוק כמו בתוספות הרא"ש! לשון תוספות הרא"ש הוא "שאמר הכתוב להלוותם ברבית כדי לחסרם... כיון דאמרה תורה דמצוה לחסרם

לא היה להם לחכמים לאסור" ועתה נעתיק את לשון התוספות ונדגיש את מה שהושמט ע"י הצנזורה: 'ועוד שאמר הכתוב להלוות להם ברבית [כדי לחסרם]... כיון דאמר רחמנא (לנכרי תשיך) [דמצוה לחסרם] - לא היה להם לחכמים לאסור. מילה במילה כדברי תוספות הרא"ש. לפני מהר"ץ חיות כבר עמד כנראה הנוסח המצונזר, כמו לפני הגר"ע יוסף שמצטט אותו מילה במילה. ולכן הם הבינו שמדברי התוספות בבבא מציעא מוכח כשיטת הט"ז³.

ומה שיותר מדהים הוא שהשמטה זו איננה של דפוס באזל! בדפוס באזל העתיקו את נוסח דפוס ונציה כצורתו, והסתפקו בהוספת הערה בצד בזה הלשון: "הקרא מדבר בגוים שהיו בארץ בימים ההם, היינו ז' עממין". דווקא בדפוס וילנא הושמטו במכוון המילים 'כדי לחסרם' ו'מצוה לחסרם'. בדפוס למברג שהודפס שנים מעטות לפני דפוס וילנא - הנוסח הוא כבדפוס ונציה. מה ראו להחמיר בדפוס וילנא יותר מדפוס באזל? יכולות להיות לכך שתי תשובות: ראשית, כמו שהזכרנו כבר - לצנזור הרוסי היו שגעונות משלו, והיו דברים ש"הרבה החמירו בה יותר משאר צנזורים". יתכן שהנושא של הלואה בריבית לגוי היה נושא רגיש, והם העדיפו שלא לכתוב במפורש שיש מצוה להלוות לגוי בריבית כדי לחסרם⁴. זו התשובה הפחות גרועה.

התשובה היותר גרועה היא שכידוע היתה למשכילים השפעה בדפוס ראם, וחלק מן העובדים היו משכילים. יתכן שבעיניהם ה'נאורות' לא מצאה חן דעת התוספות [שמקורה בספרי] שיש מצוה להלוות לגוי בריבית בעוד שהמקרא 'לנכרי תשיך' יכול להתפרש כהיתר ולא דווקא כציווי. ולכן הם תיקנו את התוספות בהתאם לדעתם. המעיין בתורה תמימה (דברים כג ב) שנצרך להסברים מדוע אין עוול במצוה זו - יכול להבין מה עורר כאן את חמתם של 'משכילים' למיניהם.

אסור לילך בגילוי הראש - תחת אויר השמים

הרב דוד קאהן שהזכרתי לעיל פירסם בשנת תשכ"ה חוברת ובה הוא מציין הבדלים שקיימים בין נוסח מהדורת קניגסברג שלמד בה, ובין מהדורת ורשא. במקומות שהשינויים נבעו מצנזורה הוא ציין שמדובר בהגהת צנזור.

בחוברת הוא מציין לדברי ה'דרכי משה' באו"ח סי' ב (ב) שכותב בשם הכלבו (סימן יא) שהביא בשם מהר"ם מרוטנבורג שאינו אסור לילך בגילוי הראש תחת אויר השמים אלא ממידת חסידות ולא מעיקר הדין. ובהמשך כותב הרמ"א "אמנם בבית יוסף לקמן סימן ח (ד"ה ומכסה ראשו) משמע דאסור לילך בגילוי ראש תחת אויר השמים".

הרב קאהן מציין שהמילים 'תחת אויר השמים' אינם נמצאות בדפוס קניגסברג בשתי

3 למעשה מביא הגר"ע יוסף כי מדברי הריטב"א (החדשים) בבבא מציעא שם נראה גם שהבין בדעת התוספות כמו הט"ז, אבל מכל מקום אין שום שינוי בין דעת תוספות הרא"ש לבבא מציעא ובין דעת התוספות, כל השינוי הוא מעשה ידי הצנזורה.

אוצר החכמה

הפעמים. ואכן גם במקורות שציטט הרמ"א, היינו ספר כלבו וה'בית יוסף' אין את המילים האלו, מה פשר ההוספה?

ואף כי מהרש"ל (שו"ת סי' עב) כותב שהאיסור ללכת בגילוי ראש חמור יותר תחת אויר השמים מאשר בתוך בית, הוא מציין שכך מצא כתוב, אבל הכלבו והבית יוסף אינם מחלקים כך כלל. יתירה מזו: הרמ"א מצטט בשם ה'כלבו' שאין איסור ללכת בגילוי ראש תחת אויר השמים - משמע שבתוך בית יש איסור, וזו ודאי לא היתה כוונת ה'כלבו' כלל וכלל.

מסתבר שהתוספת 'תחת אויר השמים' שנוספה בדפוס ורשה - היא מ'הלכות' הנוצרים, זאת מכיון שאצלם כידוע **חייבים** לגלות את הראש בכנסייה. לכן הוסיפו המדפיסים את המילים 'תחת אויר השמים' כדי שרגשותיו של הצנזור לא יפגעו.

טומאת נכרית

בקריית ספר להמבי"ט הלכות שאר אבות הטומאות (סוף פרק יא) כתוב: "וכל טומאת נכרית באוכל אוכל טמא הויא מדרבנן, דמדאורייתא אין אוכל מטמא אדם אלא נבלת עוף טהור בבית הבליעה. וכדאמר פרק בתרא דיומא (פ:) הנח לטומאת נכרית דלאו דאורייתא". טומאת נכרית הוא מושג חדש שלא שמענו עליו מעולם, והכוונה כמובן למושג 'טומאת גִּזְיָה' (יומא פ:) והצנזור הבור קרא 'גִּזְיָה' ותיקן ל'נכרית'. מדוע נכרי עדיף מגוי? לצנזור פתרונים.

העכו"ם כולו

בחידושי הריטב"א (יבמות כז.) כתוב בדפוס ורשא תרל"ח: "כדאמרין בעלמא העכו"ם כולו - וכולו כרובו". גאונות למדנית זו נובעת מכך שהריטב"א ציטט את הפסוק "וְאֶתִּי אֶתָּם קִבְּעִים הַגּוֹי כָּלּוֹ" (מלאכי ג ט), כשהכוונה כאן 'העם כולו'. הצנזור של וורשא לא ידע חכמות ותיקן 'העכו"ם כולו' במקום 'הגוי כולו', דוגמת הסיפור המפורסם על 'שומר עכו"ם קדוש'. טעות זו נתגלתה על ידי מדפיסי המהדורות החדשות של הריטב"א, והיא מתוקנת בהם. אפשר למוצאה רק בצילומי המהדורה הישנה בת שלשת הכרכים, או במהדורות גרועות שאמנם השתמשו בסדר חדש אך לא השקיעו כלום בהגהה.

אותה טעות נפלה בספר 'איסור והיתר' הארוך (דין פת של כנעני, סי' מד, א). שם מובאים דברי הגמרא במסכת עבודה זרה (לו:.) שאין גוזרין גזירה על הציבור אם אין רוב ציבור יכולין לעמוד בה. והגמרא דורשת זאת מהפסוק 'הגוי כולו' (מלאכי ג ט), אי איכא גוי כולו אין - אי לא לא. כלומר: רק אם העם כולו מקבל את הגזירה, אזי היא חלה.

אבל באיסור והיתר הנ"ל כתוב "ויליף שם מגוי כולו - אי איכא א"י⁴ כולו אין, אי לא - לא"⁵

4 ראשי תיבות: אינו יהודי.

5 הערה זו ועוד שכמותה נמסרה לי על ידי הגר"ש אלתר שליט"א.

אלילים – או עבודת כוכבים

לפעמים קשה לרדת לסוף דעתם של הצנזורים או המגיהים מפחד הצנזורה. בטור ושולחן ערוך יורה דעה סימנים קל"ט ואילך יש הלכות רבות העוסקות בעבודה זרה ואיסורי הנאה ממנה ומשמשיה. בכל מהדורות הטור עד מהדורת ורשא, פותחים הסימנים בנוסח הרגיל: "עבודה זרה אסורה בהנאה" (קלט), "עבודה זרה ומשמשיה ותקרובתה אסורים בכל שהוא", "כשם שעבודה זרה אסורה בהנאה" (קמב), וכך הלאה. אבל כשבדקים בשולחן ערוך - החל מממהדורת ונציה שכ"ה! רואים דברים משונים: הכותרת של סימן קלט היא "דיני אלילים וביטולה", וכך בסעיף א: "אלילים אסורה בהנאה", ובסעיף ב: "אלילים של ישראל אין לה ביטול". בסימן ק"מ הכותרת היא "דין תקרובת עבודת אלילים שנתערב", אך בסעיף א: "אלילים ומשמשיה ותקרובתה". בסימן קמ"ב (ב) יש לנו 'סכין של אלילים', הוי אומר: האלילים היו חגורים בסכינים.

קל מאוד לראות: הביטוי 'עבודה זרה' הפריע לצנזור או למי שפחד ממנו, והוא החליף את 'עבודה זרה' ב'עבודת אלילים'. כאן יש עדיין הגיון בשגעון: אולי חששו ש'עבודה זרה' יתפרש ככינוי לנצרות, ולכן רצו להדגיש 'עבודת אלילים' [מאותה סיבה תוקן כל 'עבודה זרה' שבתלמוד ל'עבודת כוכבים ומזלות']. אלא שמשום מה הונף הסכין גם על המלה 'עבודת' וכך נשארו עם 'אלילים אסורה בהנאה', ועוד פנינים שכאלו. מה, למען השם, הבעיה במלה 'עבודת'?

מעניין לציין שבעוד כל מהדורות הטור [אפילו המאוחרות] לא סבלו מהשיבוש הזה, הרי שבמהדורת ורשה הם 'השוו את מידותיהם' עם ה'שלחן ערוך'. רק שכדי לעדן את התפר הגס בין 'אלילים' ל'משמשיה' וכדומה, הם כתבו 'האליל אסורה בהנאה' (קלט), 'האליל ומשמשיה' (קמ), 'כשם שהאליל אסורה בהנאה' (קמב). אמנם נשארה אי ההתאמה בין לשון זכר לנקבה, אבל לפחות את השינוי בין יחיד ורבים הם הרווחו. כמו כן יש לציין את מהדורת 'כתובים' של השולחן ערוך, שכבר ציינו שהיא הגרועה ביותר בעניני צנזורה. אבל הם דאגו לפחות שבמקום ה'אלילים' המוזר הזה יוחלפו כל המקומות ל'עבודת כוכבים' המקובל והרגיל [מהדורה זו הוכנסה למאגרים האלקטרוניים של פרויקט השו"ת והתקליטור התורני].

כאמור, קשה לרדת לסוף דעתם של תיקוני הצנזורה האלו, מה ראו על ככה, ומדוע יצא הקצף לפתע על המלה 'עבודת'.

איזה אומות

ברש"י סוכה יז. (ד"ה וכן חצר) כתוב: "דוגמא לדבר קלוישטר"א בלשון אשכנז של איזה אומות, הם הגלחים". הגלחים הם כמובן כמרים, ואינם אומה בפני עצמה. מדוע רש"י מכנה אותם לפתע 'איזה אומות'? התשובה לכך טמונה כמובן בהגהותיו של הצנזור. בדפוס ונציה היה הנוסח "של מיני האומות הם הגלחים". כלומר המינים של האומות, לשון מינות, שהם הכמרים הנוצרים. מדפיסי באזל הפכו את 'מיני האומות' ל'איזה אומות' תוך כדי שהם מגלים

חוש בלשני מעולה: למלה 'מין' יש שתי הוראות, האחת היא לשון מינות ואפיקורסות, והשניה - סוג, כמו 'היו לפניו מינים הרבה' (ברכות פרק ו משנה ד). רש"י התכוון כמובן לענין מינות, הלכו מדפיסי באזל ותרגמו את 'מיני האומות' ל'סוגים של אומות', וכתבו 'איזה אומות' [כמובן שהוצרכו להשמיט את ה"א הידיעה של 'האומות', שכן אי אפשר לכתוב 'איזה האומות'], וכך נשאר בדפוסים עד ימינו.

המסתבר הוא שהמילים 'הם הגלחים' נוספו ברש"י על ידי אי מי שרצה לבאר את הלשון 'מיני האומות' שכנראה היה סתום קצת מחמת שני הפירושים האפשריים למלה 'מיני'. שכן אם רש"י עצמו ביאר 'הם הגלחים' - מדוע לו לכתוב אריכות לשון יתירה זו? היה לו לכתוב 'של הגלחים' ודי בכך. ואכן ברש"י המודפס על הרי"ף, כתוב: 'של מיני האומות' ותו לא.

ואגב, הערה לשונית מעניינת: לביטוי 'איזה אומות' יש טביעת אצבעות אופיינית. אנו יכולים למצוא אותו בספרי אחרונים אשכנזיים דוברי אידיש בהקשרים דוגמת "אחר איזה חדשים באו אלי" (שו"ת ב"ח החדשות סי' סט), "זה איזה שנים שבא לידי עובדא" (חידושי רעק"א יבמות קטז), "אותן שקובעים מקום להתפלל על איזה ימים" [דומה למלה 'אָטְלִיכֶע' באידיש]. בכל המובאות האלו המשמעות היא - כמה ימים, כמה חדשים, כמה שנים. לא נמצא את הביטוי הזה בספרי אחרונים לפני זמנם של הט"ז או הבית שמואל, וכמובן שלא נמצא אותו בספריהם של אחרונים מארצות המזרח שאידיש לא היתה מדוברת שם, אלא קמעא קמעא מתוך שמצאו מטבע לשון זו בספריהם של אחרונים אשכנזיים [החיד"א משתמש מעט בביטוי 'איזה ימים' וכן מחותנו רבי דוד פארדון]. תרגום המלה 'מיני האומות' ל'איזה אומות' לא יכל להתבצע לפני זמנה של מהדורת באזל (של"ח - שמ"א) שאז כבר היתה המלה 'איזה' שגורה במשמעות 'כמה' בלשונם של היהודים דוברי הגרמנית או האידיש.

[הרבה דוגמאות המובאות בפרק זה ניתנו לי על ידי קוראי המאמרים ב'המודיע' שהעשירוני בידיעות מעניינות, תודתי נתונה לכל אחד מהם, בשמו הטוב יבורך. אציין לטוב במיוחד את ידידי הרב יהודה חטאב שליט"א שהחכימי רבות בהערות ובמובאות הנוגעות לפרק דנן. זה המקום להודות לו גם על עזרתו הרבה בידיעותיו המפליגות לעיתים מזומנות]